

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

КА ИЗВОРИМА РЕЧИ
ТРИДЕСЕТ ГОДИНА ЕТИМОЛОШКОГ ОДСЕКА
ИНСТИТУТА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ISBN 978-86-82873-41-9

Издаје

Институти за српски језик САНУ

Приредила

Марија Бјелећић

Рецензенти

Јасмина Грковић-Мејџор

Александар Лома

Слободан Реметић

Технички послови, коректура и превођење

Марија Бјелећић, Јасна Влајић-Појовић,

Јелена Јанковић, Жељко Сијеиановић, Ана Тешић

Прелом текста

Давор Палчић

palcic@eunet.rs

Тираж 500 примерака

Штампа

Чугоја штампа, Београд

На полеђини корица:

Св. Исидор Севиљски (570–636),

Минијатура у рукопису његових *Етимологија*,

XII век, Staatsbibliothek München

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

КА ИЗВОРИМА РЕЧИ

ТРИДЕСЕТ ГОДИНА
ЕТИМОЛОШКОГ ОДСЕКА
ИНСТИТУТА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЗБОРНИК РАДОВА

Приредила

Марта Бјелетић

Аутори

† Павле Ивић, Александар Лома,
Јасна Влајић-Поповић, Марта Бјелетић,
Снежана Петровић, Марија Вучковић

БЕОГРАД

2013

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41'374.4(082)

811.163.41'373.6(082)

81 Ивић П.(082)

Ка изворима речи : зборник радова / аутори Павле Ивић ... [и др.] ; приредила Марта Бјелетић. – Београд : Институт за српски језик САНУ, 2013 (Београд : Чигоја штампа). – 260 стр. : Прилози: стр. 261–272 ; 24 cm

На насл. стр.: Ка изворима речи. Тридесет година Етимолошког одсека Института за српски језик САНУ. – Тираж 500. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 217–227. – Резимеи: стр. 228–238. – Изабрана библиографија сарадника на Пројекту: стр. 239–260.

ISBN 978-86-82873-41-9

1. Ивић, Павле [аутор], 1924–1999

а) Ивић, Павле (1924–1999) – Зборници

б) Етимолошки речник српског језика

с) Српски језик – Етимологија – Зборници

COBISS.SR-ID 199943948

САДРЖАЈ

Предговор	7
О Павлу Ивићу	
1. Како визију спровести у дело	11
2. Ивићева етимолошка „жица“	21
О етимолошком пројекту	
3. „Тај велики посао неизбежно ће трајати деценијама“	33
4. Пунолетство	36
5. Зрелост и први плодови	43
6. Српска етимолошка лексикографија данас	48
О „великом“ етимолошком речнику	
7. Из Увода у <i>Огледну свеску</i>	61
8. Методолошки приступ и структура одреднице	64
9. О прасловенској лексици	76
10. О турцизмима	84
11. Из Увода у <i>Прву свеску</i>	92
12. Необично слово <i>a-</i>	95
13. О семантици	102
14. О лексици тајних језика	117
15. Уз <i>Трећу свеску</i>	127
16. Шта све један етимолог мора да зна	130
О „малом“ етимолошком речнику	
17. Једнотомник – између популарног и научног речника	145
18. Од индоевропског до словенског и назад	155
19. Ништа без дијалеката	167
Поглед у будућност	
20. Београдски етимолошки пројекти и њихов компаративистички значај	175
Разно	
21. Дијалекатска лексикографија – покретачка снага етимологије .	185
22. Дугорочан и далекосежан подухват	192
23. Речник за стручњаке и „сладокусце“	195
24. Ишчитавање прошлости из језика	205

25. У вечитој потрази за <i>йра</i> -	209
26. Београдска етимолошка школа	211
27. Дуг Павлу Ивићу	215
Литература	217
Резимеи	228
Изабрана библиографија сарадника на пројекту	239
Прилози	261

Дијалекатска лексикографија – покретачка снага етимологије

Ово излагање се надовезује на претходна два у истом циклусу о дијахронијским проучавањима српског језика (проф. А. Ломе о нашој историјској лексикографији и М. Бјелетић о *Етимолошком речнику српског језика* у словенском контексту). На нама је данас да се позабавимо етимолошком лексикографијом као огранком дијахронијске лексикографије, што ћемо учинити помоћу неколико конкретних примера одредница *Етимолошког речника српског језика* (у даљем излагању ЕРСЈ) посвећених речима различитог порекла. Истовремено би ваљало да одмах одговорим на питање које је некемо можда на врх језика али се уздржава да га постави: какве везе има наслов овог излагања са тематским циклусом у коме се оно налази, са дијахронијском лингвистиком? Наравно, етимолошки речник јесте део историјске лексикографије, али откуд ту дијалектологија тј. дијалекатска лексикографија?

Као што вам је вероватно познато, а на то вас је подсетило и претпрошло предавање проф. Ломе, литература на коју се данас можемо ослонити за историјске потврде наше лексике прилично је оскудна. Стога је етимологија, наша и не само наша, принуђена да се довија, да се при реконструкцији старијих фаза лексичког развитака или праблика речи, у одсуству одговарајућих, благовремено записаних историјских потврда, задовољи њиховим сурогатом. Такву замену пружају управо дијалекатски речници будући да грађа из народних говора у огромној мери може да компензује недостатак историјских података. Ове чињенице били су свесни још дијалектолози почетка двадесетог века (Шахматов и други), а у новије време ју је — духовито и надасве сликовито — дефинисао Н. И. Толстој: „Савремени дијалекатски пејсаж је ... дијахронија развијена у простору“, односно „Савремени словенски дијалекатски пејсаж је у односу на многе појаве нешто као дијахро-

нија развучена у простору, у којој се временски след развоја системā или њихових фрагмената манифестује у територијалној пројекцији“.¹

Ову мисао смо усвојили, и у разним приликама је истичемо и промовишемо, зато што је вишеструко потврђена и нашим искуством са бројним домаћим дијалекатским речницима. Осим тога, и етимолози који се баве већим словенским језицима — онима који се могу похвалити знатнијим корпусом писаних извора и богатијом историјском лексикографијом (као што су руски, пољски, па и чешки) — итекако се ослањају на дијалекатску грађу. Уопште није претеривање ако се каже да је последњих деценија главна покретачка снага словенске етимологије управо дијалекатска лексикографија тј. њен процват широм словенског света. Као што смо чули пре две недеље у излагању М. Бјелетић, један од најбољих етимолошких речника који се тренутно пишу, *Slow-nik etymologiczny kaszubszczyzny*, заправо је дијалекатски етимолошки речник [у међувремену је он завршен, изласком 6. тома 2010. године, а кашупски је 2005. године добио статус регионалног језика]. Са друге стране, капитални прасловенски речници, московски *Этимологический словарь славянских языков* и краковски *Slownik praslowiański*, били би незамисливи — односно не би били ово што јесу, већ само нешто прерађене верзије својих претходника, Миклошића и Бернекера — да не почивају на огромној, и стално растућој основи нове дијалекатске лексике из свих словенских језика.

Али вратимо се на наш терен. Како је већ примећено у Предговору *Огледне свеске* ЕРСЈ, етимолошка истраживања у нас имају извесну традицију, али не и континуитет. Њихов скоковити пут може се пратити од Барића и Будимира, преко Поповића и Михајловића, до Ивића и у новије време Пижурце, док су последњих десетак година на београдској лингвистичкој сцени постојано присутни чланови ауторског тима ЕРСЈ. Слична, мада у исходу срећнија ситуација, одликовала је загребачку средину током XX века — где је, у условима солидно развијене романистике Петар Скок, као најобразованији, најрадозналији и најагилнији међу тамошњим романистима, далеко превазишао границе своје основне струке, упутио се у славистику и балканологију те се подухватио писања етимолошког речника који је насловио *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (ERHSJ). Он сām није доживео да своје дело заврши и изда, већ су то учинили његови ученици: тек петнаест година

¹ „Нынешний славянский диалектный ландшафт в отношении многих явлений представляет собой нечто вроде развернутой в пространстве диахронии, в которой временная последовательность развития систем или их фрагментов манифестируется в территориальной проекции“ (Н. И. Толстой, Некоторые проблемы сравнительной славянской семасиологии, *Избранные труды I. Славянская лексикология и семасиология*, Москва 1997, 12–43, посебно стр. 15).

по Скоковој смрти, у Загребу је 1971–1974. објављен речник у четири импозантна тома са око десет хиљада одредница. Ове податке често истичемо — не случајно, већ да бисмо указали на проблематичност (међу колегама филолозима иначе доста распрострањеног) уверења да ми данас у Скоковом речнику имамо етимолошки речник српског језика. То из више разлога једноставно не стоји. Технички, тај речник је распадом бивше државе за нас постао недоступан (барем у редовној продаји и по нормалној цени). Али од много веће, и то суштинске важности јесте чињеница да је тај речник данас застарео, не само методолошки, већ пре свега ограниченошћу грађе коју разматра. Наиме, Скок је умро пре готово пола века (1956), а током последњих петнаестак година живота и иначе није могао најажурније да прати сву литературу. Стога је његов етимолошки речник методолошки узоран на нивоу науке уочи Другог светског рата: приређивачи су у библиографију унели и низ наслова објављених након Скокове смрти — чак су поједине од њих узели у обзир у извесним одредницама,² али на основу тих спорадичних случајева не може се рећи да Скоков рукопис одражава стање словенске етимологије, нити српске и хрватске дијалектологије, у складу са датумом његовог издавања, осмом деценијом двадесетог века. Истине ради треба истаћи да је, чак и у односу на своје фактичке савременике — не само Младеновљев бугарски и Махеков чешки већ и веома цењен Фасмеров руски — Скоков етимолошки речник заиста врло обиман и исцрпан, како у грађи тако и у коментарима. Скок је био етимолог од формата и добре интуиције, али посао којег се латио по природи ствари надилази снаге једног човека и меру људског века.

Навођење ових детаља може деловати као дигресија, али није. Наиме, имајући пред собом, односно иза себе, ту огромну и ипак заокружену грађевину Скоковог речника, ми као његови следбеници, што се више бавимо етимологијом — а последњих година и етимолошком лексикографијом — све боље поимамо вредност Скоковог дела те имамо потребу да му одајемо дужну пошту и признања за труд и страст које је уложио у ERHSJ. Истовремено, све више смо свесни његових недостатака.

Међутим, чак и независно од те наше вишеструко специфичне ситуације, примери неких других словенских језика (да не говоримо о осталим европским) показују да се етимолошки речници пишу на бази искуства и осварења претходника, али у готово свакој генерацији лингвиста наново — да сад не залазимо у детаље, о томе се говори у Предговору *Огледне свеске*.

---

² Својеврстан куриозитет представљају одреднице, не сасвим ретке, на чијем крају је цитиран неки Скоков рад из међуратног периода, а да при том његов садржај није узет у обзир при формирању саме одреднице.

Речју, све да је Скоков речник и био апсолутно савршен и ажуран на нивоу 1956. године, данас би требало писати нов етимолошки речник српског језика. Јер, објективно највећи недостатак ERHSJ чини одсуство дијалекатске грађе — пре свега из источних крајева некадашњег заједничког језика (али и из западних, нарочито чакавских и кајкавских области).

Ако погледамо шта се у српској лексикографији појавило после Скока, указује нам се сва мера објективне застарелости његовог етимолошког речника. Пре свега, Скок није имао један такав тезаурус какав је *Речник САНУ* (о компоненти народног језика у њему нема потребе говорити), а даље на списку новитета стоји преко стотину озбиљнијих наслова који доносе или лексику појединих терминологија као и речи одређеног порекла, или дијалекатских речника и значајнијих збирке речи које Скок никада није видео. Подсетићемо на само неке од њих: Поповићеви грецизми у српском језику, Кнежевићеви и Шкалајићеви турцизми, германизми Штридлер-Темпове и Шневајса, Хадровићеви мађаризми, Гамулескуови румунизми, Станишићеви албанизми као и низ тематских монографија: Шицова о географској терминологији, Симоновићев ботанички речник, Катићев медицински, Лексика рибарства — слатководног Михајловића и Вуковићево (као и Вињина монографија о морској фауни), Бошњаковићева пастирска терминологија, као и коларска у Војводини, Комадинићкина ткачка из Драгачева, терминологија куће и покућства Г. Вуковић итд. — да наведемо само оне које најчешће користимо. Сви досад поменути наслови од изузетног су значаја за састављање етимолошког речника, али право богатство и основ за улазак у једну нову, вишу сферу етимолошке обраде чине десетине дијалекатских речника и других извора дијалекатске лексике, глосара уз дијалектолошке описе појединих говора, посебне збирке речи, објављене или у рукопису (похрањене у грађи *Речника САНУ*), као и огромна ономастичка и нарочито топономастичка грађа, публикована или не, али сакупљана током последњих пола века. Као посебне монографије издати су дијалекатски речници нпр. Петровићев Кордуна и Баније, Митровићев Лесковца, Живковићев Пирота, Златановићев Врања, Манићев Лужнице, Станићев Ускока, Вујичићев Прошћења, Липовац-Радуловићкин ји. Боке, Мусићев сз. Боке, бачких Буњеваца Пеића и Бачлије, а недавно је почео да излази и *Речник српских говора Војводине* — досад два тома, а- до д- [у међувремену је завршен са изласком 10. тома 2010. године]. Петар Скок је исцрпно користио првих десетак бројева *Српског дијалектолошког зборника* (Белићеву ји. Србију, Елезовићево Косово, Милетићеву Црмницу, Вуковићеву Пиву и Дробњак), али не и оно што је у том часопису излазило после II светског рата: Пешиканову стару Црну Гору, Николићеву ваљевску Колубару, Вујовићево Мрковиће, Стевовићеву Гружу,

Симићев Левач, Тешићево Љештанско, Ћупићеве Бјелопавлиће и Загарач, Богдановићев Бучум и Бели Поток и Алексинац, Ћирићеву Лужницу, Ћукановићево Горње Цапарде и Драгачево, Томићеву Сваницу и Радимљу, Марковићеву Црну Реку, Динићев Тимок, Стијовићкине Васојевиће, Кашићкине Конавле, Златковићева три фразеолошка речника пиротског говора — да не набрајамо сад даље обимом мање, али често одличне збирке речи, између осталог и из *Прилога њроучавању језика* и других извора који описују општу или тематски специфичну, али изворно дијалекатску лексику нпр. Мрча, Кривог Вира, Гораждевца, Шумадије, Златибора, Шајкашке, Ловре итд.

Осим све наведене грађе из нашег језика коју Скок није имао на располагању, њему би исто толико (ако не и више) недостајала достигнућа дијалектологије других словенских језика чија лексика такође пружа драгоцене паралеле нашим речима, истовремено омогућавајући реконструисање прасловенског лексичког фонда — чијим се етаблирањем даље олакшава успостављање етимологија наших речи, барем оних домаћег порекла.

Дакле, свако излагање о нашем ЕРСЈ неизбежно се своди на поређење тог речника и Скоковог ЕРНСЈ, у глобалу и у детаљима. Како је Прва свеска ЕРСЈ, на слово *а-*, готово коначно уобличена, то је поређење лакше спровести.

Скоков речник на слово *а-* обухвата 80 страница, садржи 380 одредница (од тога чак 54 посвећене појединим суфиксима), многе које иду у ред интернационализама, као и бројне локализме, нарочито италијанског порекла. У сегменту на слово *х-* он има 103 одреднице на *ха-* од којих је око трећина (тачније њих 39, углавном турцизама и мађаризама: *хабер*, *хадум*, *хаир*, [*хајдук*], *хајвар*, *хал*, *хала¹*, *хала²*, *халал*, *халас*, *халка*, *халуга*, *халва*, *хам*, *хамал*, *хаман*, *хамшиан*, *ханџав*, *хар¹* = *аризаџи*, *хар²* = ‘стид, срам’, *хараб* = *араба*, *харач²* = *арч* ‘трошак’, *харар*, *харба* = *арбија*, *хардов*, *харзлак*, (*х*)*ас*, *хасаба*, *хасна*, *хасас*, *хасџа-лук* ‘болест’, *хашаш* (*учиниџи*), (*х*)*аџар*, *хаџур* = *аџар* ‘милост’, *хавала*, *хаван*, *хавли(ја)* ‘пешкир’, *хавра* ‘синагога’, *хавуз*) због уважавања начела фреквентности и ареалне дистрибуције, у ЕРСЈ сврстана под слово *а-* (као *абер*, *ајвар*, *алва*, *ардов*, *алас* итд.).

Прва свеска ЕРСЈ на слово *а-* тренутно има око 650 одредница (не рачунајући тзв. празне одреднице које проистичу из лексемног лексикографског поступка, за разлику од Скоковог гнездовног), тако да се грубо може рачунати да је скоро два пута обимнија од одговарајућег сегмента ЕРНСЈ (380 – 54 + 39 = 365, што је приближно половина од 650).

Двостубачна табела која следи упоредо приказује релевантне делове садржаја неколико парова одредница два етимолошка речника српског језика, Скоковог ЕРНСЈ и ЕРСЈ (уазбучених према поретку у ЕРСЈ). У другој колони истакнути су поједини елементи (по критеријуму фреквентности: ареал,

семантика, творба, фонетика, фразеологија — са конкретним примерима) у којима ЕРСЈ (по правилу у првом делу одреднице) доноси нешто више у односу на ЕРНСЈ. Према прилици, кратко се указује на оно што је у другом или трећем делу одреднице ЕРСЈ битна новина у поређењу са ЕРНСЈ.

<p>HALITI s.v. hála² „zahod“ ... Denominal na <i>-iti</i>: <i>haliti</i>, <i>halaviti</i> „prljati, gnusiti“ = <i>àlit</i>, <i>-im</i> (Kosmet) (<i>u-</i>) „maziti, navikavati nekoga na poklone“. Odatle postverbal <i>ùala</i> m., f. „razmaženo čeljade“ Balkanski turcizam arapskog podrijetla ... iz oblasti kućanstva.</p>	<p>АЛИТИ¹ <i>àliī</i>, <i>-im</i> impf. дијал. „мазити, чинити размаженим“ + битна исправка етимолошког тумачења + ареал: Призрен, Лесковац, Левач и Темнић, Тимок, Пирот, Врање итд. + семантика: „ударити, улубити“, „ћакнут“; <i>разáлњак</i> „неуредан и неодговоран човек“, <i>ùala</i> „навика“ + творба: префикси <i>на-</i>, <i>о-</i>, <i>йо-</i>, <i>раз-</i> II део: Од псл. дијал. *<i>xaliti</i>, уп. буг. <i>алим</i> „(раз)мазити“ ... рус. <i>нахáл</i> „дрзник, неваљалац“, <i>подхали́м</i> „размажен човек“ III део: Итеративно образовање са дужењем <i>a < o</i> од *<i>xoliti</i>, уп. рус. <i>хóлитъ</i> „бринути се о некоме, неговати некога“; за „ударити“ уп. рус. дијал. <i>хóлитъ</i> „шибати, ударати“ ... итд.</p>
<p>НАМ <i>ham</i> m. (Vuk, 18. v.) <i>hamiti</i> (Belostenec, Voltić) <i>hamati</i> (ugarski Hrvati) <i>amište</i> (Donja Podravina) „vagir“ Кратка напомена: Имају и češ., sln., ukr., rum. Od madž. <i>ham</i> < stvnjem. <i>hamo</i>.</p>	<p>АМ <i>ám</i>, <i>áма</i> m. Вук > РСА + ареал: Загарач, Криви Вир, Левач, Врање, Тимок, Лесковац, Косово, Подриње, Војводина + семантика: „спрега, пар коња“; „каиш преко рамена уопште“; „каиш за алов“, „кончић на махунама“; vb. „везати каишем (уопште)“ + творба: <i>уамујем</i> „спојити две нити у једну“ II део: мак. <i>ам</i>, буг. <i>хамъ</i>, и остали језици конкретно; на крају обазриво о изворној етимологији: ... веровајино од немачког.</p>

<p>НАМАЈЛИЈА s.v. hamal <i>hamajlija</i> f. (Vuk, 16. v.) = <i>hamalija</i> 1° „zapis koji štiti čoveka od zla“ 2° „kutija u kojoj se čuva takav zapis“ 3° „čaranje uopšte“ 4° „vrsta jabuke“ (Užička nahija) Deminutiv <i>-ica</i> bug. <i>hamajlija</i>, arb. <i>haimaili</i></p>	<p>АМАЈЛИЈА <i>amájlija/amàjlija</i> f. „тали-сман“ + ареал: БиХ, Војводина, Прошћење, ... Бјелопавлићи, Призрен, Мостар, Пећ, ... Кључ, Левач, Купиновац + семантика: „ромбоидан облик“ <i>на амајлију</i> „у облику издуженог ромба“ <i>амајлика</i> „врста ситне шаре на ћилиму“, „школска торба“, „пешкир ... на буклији“, „русомача, <i>Capsella bursa pastoris</i>“, „мало а дуго парче материје или земље“ + творба: <i>амајлијаш</i> + фонетика: афереза <i>мајлија/ма̀јлија</i> II део: + рум. <i>hamaili</i></p>
--	---

Јасна Влајић-Појовић*

* Предавање *Етимолошки речник српског језика и дијалекатска лексикографија*, одржано у оквиру циклуса „Дијакхронијска проучавања српског језика“, Лингвистичка трибина Института за српски језик САНУ, 3. април 2003. године.